

EPOSZ ÉS TÖRTÉNELMI REGÉNY

BÉNYEI PÉTER

1. Az eposz és a regény funkcióváltása

Hegel az *Esztétikai előadásokban* „modern polgári epopeiának” nevezte a regényt. Azt a műfajt látta benne, amely a sajnálatosan letűnt „eredeti poétikus világállapotot” felváltó korszituáció kihívásainak tesz eleget, jelentősen átformálva az epikai világteremtés jellegadó műveleteit.¹ Különösen az eposz és a történelmi regény között mutatkozott szembevetendő folytonosság, hiszen mindkét epikai formáció a nemzeti-történelmi múlt reprezentációjára vállalkozott. A két műfaj funkcióátvétele visszatérő témája Lukács György történelmiregény–monográfiájának,² akárcsak Imre László 1995-ös prózatörténeti munkájának. Imre behatóan vizsgálja a 19. századi magyar irodalmi közfelfogás műfaji hierarchiájában élen álló eposz és a század harmincas éveiben induló magyar történelmi regény műfaji kontinuitásának a jelenségét, illetve a két prózai alakzat poétikai és funkcionális átfedésének a lehetőségeit. Véleménye szerint a történelmi regény, mint „új műfaj valami olyasmire irányult (legalábbis részben), amit korábban az eposz hordozott”, ezért „a nemzet önazonosságához elengedhetetlennek hitt eposz funkcióját egyre inkább a történelmi regény vette, illetve vehette volna át.”³ Figyelembe véve a korszak meghatározó szerzőinek irodalomszemléletét, írói önértelmezéseit (Jósika, Eötvös, Kemény elméleti reflexióit⁴), a magyar történelmi regény szerepe a formálódó nemzettudat alakításában, a közösségi érzület erősítésében vitathatatlannak tűnik. Ugyanakkor a monográfiaiíró mondataiban benne rejlik feltételeesség is jelzi, hogy valódi funkcióátvételtől nem lehetett szó. A (történelmi) regény képtelen volt megfelelni az eposzszal szemben támasztott ko-

---

¹ Vö. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások III*, ford. Szemere Samu. Bp., 1956, 302–303.

² Vö. LUKÁCS György, *A történelmi regény*. [1947], Bp., 1977, 40–41, 207–208.

³ IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen 1996, 138, 144.

⁴ Lásd Kemény legjelentősebb elméleti esszéit (*Élet és irodalom; Szellemi tér; Esmék a regény és dráma körül*), Jósika Miklós regényeinek elő- és utószavát, valamint *A regény és regényírtészet* című tanulmányát, vagy Eötvös József irányköltészetről vallott nézeteit.

rabeli elvárásoknak: „Az eposznál földközeli műfajt azért sem tekinthették alkalmasnak a nemzeti reprezentáció feladatára, mert formátlanabbnak is érezték, vagyis nem felelt meg azoknak a szigorú és emelkedett poétikai követelményeknek, amelyek a verses epika megítélésénél szokásban voltak, s fokozott igényességükkel egy féltve őrzött nemzeti műfajt óvtak az avatatlan kezektől”⁵ – írja Dávidházi Péter, aki inkább az eposz és a nemzeti tárgyú irodalom-történetírás között feltételez folytonosságot.⁶

A teljes funkcióátruházás lehetetlenségének okát az eposz és a regény nyelvi, poétikai és világképi különbségeiben kell keresnünk, hiszen „két egymással ellentétes jellegű kulturális állapot reprezentatív irodalmi megnyilvánulásairól”⁷ van szó. Az eposz egy nép mitológiájának, mondakincsének és történelmi hagyományának esztétikai leképeződése – vallják a kortársak: „Az epos a ’gyermekkorát élő nemzet’ históriája és valláskönyve”⁸ – írja 1839-ben Schedel (Toldy) Ferenc, gyaníthatóan Hegel meghatározásától ihletve, aki szerint az eposz „egy nép mondája, könyve, bibliája, s minden nagy és jelentős nemzetnek vannak ilyen teljességgel első könyvei, amelyek megmondják neki, hogy mi az eredeti szelleme.”⁹ Az eposz legfontosabb funkciója, hogy közvetítse az eredetmítoszban kirajzolódó világmagyarázó elveket, identitásmintákat a mindenkori népi-nemzeti közösség felé. A regény azonban már a modern kor szülötte: létrejöttét éppen a világ hagyományban rögzített rendjének, közösségi létmódjának elvesz-

---

⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig*, Alföld, 1998/2, 66. Az idézet újraközölt változata némileg módosul: Toldy-monográfiájában Dávidházi kiterjeszti állítását a regény valamennyi „(prózai és verses)” változatára. Vö. DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004. 371.

⁶ „A XIX. század közepén nagykorúsodó, a szépirodalomtól intézményesen elhatárolódó irodalomtörténet-írás nagyműfaját [...] prózában írott eposznak tekinthetjük, benne látván a XIX. század közepére már elavultnak érzett nemzeti eposz talán legmerészebb átlényegülését, azaz tudományos alakváltozatában megjelenő továbbélését, mely a közösség narratív identitásának újfajta megerősítésével átvehette az eposz egyik legfontosabb közösséglektani és ideológiai funkcióját, és az új idők követelményeinek megfelelően filológiai hitelesítéssel akarta megalapozni a nemzet (kulturális értékek felmutatása általi) igazolását, sőt kiegészíteni a múlt örökségének kritikai felülvizsgálatával.” DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti ... i. m.*, 357–358.

⁷ S. VARGA PÁL, A pásztorűz lángja. Az eposz és a regény őrsekváltásának néhány vonása a magyar irodalomban, *Hítel*, 1999/7, 88.

⁸ TOLDY Ferenc, Eposi és drámai kor. Drámai literatúránk’ jelen állapotjáról, *Figyelmező*, 1839, 21. sz., 396.

⁹ HEGEL, i. m., 255.

tése idézte elő.¹⁰ Ezért nevezi Lukács György a „transzcendentális hajléktalan-ság kifejezőjének”, az „istentől elhagyott világ eposziájának”¹¹ a regényt, amely – az eposzsal ellentétben – nem egy eleve adott, konszenzusos világszemlélet megerősítésére és továbbadására törekszik, hanem a párhuzamosan élő világ-felfogások dialógusára teremt lehetőséget.

Az alapjaiban eltérő világnézeti feltételezettséghez és hatásfunkcióhoz értelem szerűen eltérő poétika társul. Az eposz *kompozíciója* lekerekített, zárt, egységes, „benső idomteljesség”¹² jellemzi, míg a regény legfontosabb műfajkonstituáló tényezője a tematikai és formai kötetlenség. Az eposz *szereplői* hősök, akik közösségi és isteni küldetést teljesítenek be, s bár sorsuk végzettszerű, eleve elrendelt, egy olyan világban küzdenek, melynek evilági és transzcendens határai világosan kijelölhetők.¹³ A regény hőse ezzel szemben az identitásában elbizonytalanodott és magára hagyott individuum, akinek a legfontosabb célja a saját életét értelmessé tevő elv kutatása, önmaga és a világ megismerése lesz. A Jósika *Utolsó Báthoryját* recenzeáló Toldy szerint az „egyik megkülönböztető bélyege a’ regénynek az epostól, mellyel egyébiránt egy főnem alá tartozik, hogy benne a’ czél kimondva nincs, de maga a’ regény’ hőse által sem tudatik, vagyis ennek, mint olyannak, nincs is bizonyos kitűzött célja. [...] – [A’] regény’ hőse vitetik, ragadtatik saját érzelmei, szenvedelmei, az őt körülvevő, reá ható emberek’, a’ körülmények’ szövdése és események által, ’s ő nem tudja, mi nem tudjuk, hol fog megállapodni.”¹⁴

A történelmi regény természetesen magán viseli a regény műfajának általános vonásait, ám az is kétségtelen, hogy sajátos határhelyzetet teremt az epikai hagyomány két szélső pólusa között: a múlt reprezentálására vállalkozik, ugyanakkor már a regény poétikai és világképi evidenciái szervezik teremtett világát.

---

¹⁰ „[H]ol a gyermekkor isteneit a tudomány derűje elűzé, hol kifejttség az érzések pólyiból, változtatott vallás, megmáslt körülmények ama jámbor hitet megtagadják a költőtől; hol az élet a tömeget egyes elemeire osztja, s így a költő nem érintkezik közvetlenül a néppel, mellynek egykor tanítója, papja, vezére, királya volt” – akkor és ott a regény jellegadó tendenciái válnak meghatározóvá az epikus jellegű irodalmi diskurzusokban, sugallja eposzelméleti írásában Toldy Ferenc. TOLDY, i. m., 345.

¹¹ LUKÁCS György, *A regény elmélete*. [1906] Bp., 1975, 503, 540.

¹² ARANY János, Naiv eposzunk [1860] = A. J., *Tanulmányok és kritikák*. s. a. r., S. Varga Pál, Debrecen, 1998, 76.

¹³ „[A]z eposz halálra jegyzett hőse már az első perctől megadja magát a sorsnak; de épen e megadás által tünteti ki nagyságát. A veszély, a halál bizonyos tudata nem csüggeszti el, egy percig sem gátolja működését, de sőt növekszik erélye, a mint közelebb-közelebb jut az örvényhez.” ARANY János, Zrínyi és Tasso [1859–1879] = i. m., 139.

¹⁴ TOLDY Ferenc, Jósika Miklós regényei. Az utolsó Bátor, *Figyelmező*, 1837, II. k. 23. sz., 360.

Éppen ezért érdemes a tematikai hasonlóság mögött meghúzódó eltéréseket, elmozdulásokat alaposabban szemrevételezni.

2. Eposz és történelmi regény: a múlt–jelen viszony megváltozása

a, múlt-jelen viszony az eposzban és a történelmi regényben

Az első különbség a két műfaj között, hogy a múlt eseményei más módon kapnak jelentésképző funkciót a történelmi regényben, mint az eposzban. Az eposzban a múlt a kezdetek és az ősidők „abszolút múlt” idejét jelenti, amely előírja és legitimálja a népi közösség identitásának az alapjait.¹⁵ A történelmi tematika ezért óhatatlanul összefonódik a nemzeti sorssal, hiszen az eposznak pontosan körülhatárolt társadalmi funkciója van: az eposz nem más – írja Hans Robert Jauss, mint „a történelmi múlt átörökítésének elsődleges formája, melyben az ideális múlt nemzeti történelme a világmagyarázó elvek epikus-mitikus szisztémájába emelkedik fel és helyeződik át”.¹⁶

A történelmi regény múltképe jóval kevésbé homogén, s nincs előre rögzített jelentése sem. A regény nem közösségi eredetet, példaadó mintát, magatartásmódot közvetít, hanem a múlt gazdagságából, sokszínűségéből, pluralitásából nyerhető legkülönfélébb értelmi képzetek megalkotására vállalkozik. A történelmi regény múltképe elveszti kizárólagos jelöltjét, ezért jóval szabadabb játéktér nyílik a jelentésképzés területén: a reprezentált múlt különösebb idealizálás nélkül, szabadon állítható egy szerzői rábeszélő stratégia szolgálatába.

A múlt eltérő értelmének és funkciójának mélyreható átalakulása két lényeges következményt von maga után. Egyfelől, a történelmi regényben az esztétikai világteremtés és a jelentésképzés eredője nem a múlt konszenzusos ismertsége, hanem *idegensége, mássága, jelentől való elkülönültsége* lesz: a múlt ikonikus-szimbolikus képének jelenbe emelése helyett a múlt-jelen folytonosságának megtörésében, diszkontinuitásában rejő elemekre építenek a műfajhoz sorolható szövegek. Másfelől, a múlt nem kizárólag saját megkérdőjelezhetetlen és zárt entitásai közegében, hanem *a jelennel folytatott intenzív párbeszédben* teremődik újjá és telítődik a legkülönfélébb értelmi képzetekkel: a jelenből nyíló távlat elrendezi, felépíti, összekapcsolja a szerzői stratégia alapján kiválasztott eseményeket.

---

¹⁵ Vö. Mihail BAHTYIN, Az eposz és a regény, Ford. Hetesi István. = Thomka Beáta (szerk.), *Az irodalom elméletei III.*, Pécs, 1997, 40–41.

¹⁶ Hans-Robert JAUSS, *Theory of Genres and Medieval Literature*, transl. Timothy Bahti = H. R. J., *Toward an Aesthetic of Reception*, Brighton, 1982, 87.

A múlt másságának előtérbe kerülése és a jelenbeli távlat dominanciája azonban egyáltalán nem vezet a múlt torzulásához, sőt, a múlt „hiteles” képét éppen az idegenség tapasztalatának és a jelen nézőpontjának elsődlegessége garantálja a történelmi regény esetében. „A regényben a múlt ábrázolása egyáltalán nem tételezi fel e múlt modernizálását – írja Mihail Bahtyin az *Eposz és regény* c. tanulmányában. [...] *Ellenkezőleg, a múlt valóban objektív ábrázolása csak a regényben lehetséges.* A jelenkor új tapasztalatával a látásnak magában a formájában marad, ennek a látásnak a mélységében, élességében, tágasságában és elevenségében, de egyáltalán nem kell behatolnia magába az ábrázolt tartalomba, mint a múlt sajátosságát modernizáló és torzító erő.”¹⁷ A múlt másságának és a jelenbeli érdekelttségnek¹⁸ – az eposzhoz képest jelentősen – megnövekedett szerepe alapjaiban átforgalmazott hermeneutikai viszonyt teremt a történelmi múlt reprezentációjában és befogadásában.

---

¹⁷ BAHTYIN, i. m., 56. [kiemelés tőlem, B. P.]

¹⁸ Hasonló aspektusokat emel ki a 19. századi történelmi regény vonatkozásában Eise-
mann György: „A történelmi regény első nagy hullámában, a romantika kezdete óta, ez
mindenek előtt két fő formaelem alkalmazását jelentette. Egyrészt a beszédhelyzetnek
a történettől való távolságát (a visszatekintés pozíciójának markáns jelölését), másrészt
a történelem »atmoszférájának« megteremtését, a régmúltat visszaidéző bemutatás
igényét.” EISEMANN, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1998, 119.

A múltban feltáruló *saját és idegen* együttlétének jelentésképző aktivitásba fordításáról részletesen értekezik Kemény Zsigmond is, igaz, nem regényelméleti esszéiben, hanem Arany *Toldijáról* írott tanulmányában. A történeti tárgyú művekben kibomló világok a jelen horizontjából jönnek létre és a jelen befogadóival lépnek dialogikus viszonyba, demonstrálja elemzésében Kemény: „Hasztalan mondjátok: régen történt az egész, s akkor olyan világ volt. Mert mi most olvassuk, s mostani erkölcsi fogalmainkhoz mérjük. Általában a művészetnek legritkábban sikerül azt kivívni, hogy az olvasónak *objektív* lelkiismerete legyen. Sőt némely kérdésben ezt tennie nem szabad, és lehetetlen is.” (KEMÉNY Zsigmond, Toldi [1864] = K. Zs., *Élet és irodalom*, Bp., 1971, 366.) Ezért Arany nagyon jól tette, hogy a megcélzott olvasótábor morális evidenciáihoz mérten állította be Toldi gyilkosságát, melynek köszönhetően a „gyűlölet az ingerlőre hárul; részvétünk Miklós mellett marad.” (U. o.) Ugyanakkor Kemény egy szemernyi kétséget sem hagy afelől, hogy a történeti epika alapvetően a teremtett múlt másságából nyeri jelentésképző mechanizmusának éltető közegét: „Miótan Arany ennyire kien-
gesztelte erkölcsi fogalmainkat hőse iránt, kit részvétünkkel kell kísérmünk már, még örömünkre válik magunkat objektíve is a tényállásba helyezni. Azaz szeretjük, miként Toldi Miklósnak kedves egy tőlünk távol fekvő kor világnézellete, azon koré, melyben az élet olcsóbb volt; s valamint az állam nem lépett a gyilkos ellen föl, ha a halott rokona vagy védura nem emelt vádat; szintúgy a királynak joga vala az *előleges* megkegyelmezésre is, mely jelenleg csak a politikai bűnőknél használható. A művész kielégít szívünket, s ezáltal ura képzelődésünknek.” (U. o., 367; kiemelés az eredetiben.)

(a jelenbeli érdekeltség: rávetítés és nosztalgizálás) A történelmi regény múltja a megírás jelenének a távlatából születik, s ez a távlat mintegy beleivódik a történet egészébe, átjárja a szöveg szerveződésének és teremtett világának a legkülönfélébb szintjeit. Jobb híján *rávetítésnek* nevezem a poétikai műveleteknek azon sorát, melyek közremunkálásával az idősíkok közötti finom oszcilláció lezajlik. A kategória nem tévesztendő össze a „visszavetítés” fogalmával, amely a múlt valóságának – a megírás jelenéből kiinduló – didaktikus célzatú deformálását, direkt allegorizálását jelöli a szakirodalomban.

A rávetítés, ezzel szemben, – a történelmi regények egy markáns csoportjára vonatkoztatva – azt jelenti, hogy miközben a szöveg jelrendszere mindent elkövet egy letűnt korabeli világ sajtószerszerűségének reprezentálása érdekében, addig – ezzel párhuzamosan – ugyanazon jelrendszer legkülönfélébb szintjein (narratori reflexiók, szereplői megnyilatkozások, jellemrajzok, tudatok dialógusa stb.) található markerek mintegy beikódolódnak a teremtett történelmi világ valóságillúziójába az attól eltérő világok evidenciarendszerét. A történelmi regény egyik óriási lehetőségét éppen abban látom, hogy egymástól szögesen ellentétes idősíkok létevidenciáit tudja egyszerre felmutatni s a jelentésképzés szolgálatába állítani, anélkül, hogy ellentmondás jönne létre a szöveg teremtett világának koherenciájában, vagy zavar képződne a befogadói tudatban, az olvasás folyamatában.

Eötvös József történelmi regényében (*Magyarország 1514-ben*) a megírás jelene szinte észrevétlenül rávetődik a múlt megelevenített képére: a társadalmi helyzetrajz, az ideológiai-eszmei állapotok bemutatása egyszerre hordozza magán a megidézett és a megcélzott kor összetett viszonyait. A regény narrátora lépten-nyomon hangsúlyozza a két világ társadalmi rétegződésében, gondolkodásában, emberképében, gesztusrendszerében megmutatózó különbségeket, mégis úgy vázolja fel a 16. századi társadalom képét, a benne munkáló feszültségeket (polgár-nemes; jobbágy-nemes ellentét), hogy azok – némi módosítással – az 1840-es évekre is minden nehézség nélkül ráilleszthetők. A patriarchális társadalom lényege a szerepek szilárdsága, a rétegek átjárhatatlansága – sugallja a jellemeket aprólékosan interpretáló elbeszélő –, ám a regénycselekmény középpontjába mégis a „társadalmilag mobil” emberek kerülnek: Orbán, Bakács, Dózsa, Lőrinc valamennyien a jobbágyi rétegből emelkednek ki, s hivatásuk által komoly társadalmi státuszra tesznek szert. Bár a narrátor deklarálja, hogy a 16. század elejének Magyarországon a városi, a térségi kötelék, s nem a nyelvi, nemzeti hovatarozás szolgál a közösségi identitás alapjául,¹⁹ a regény-

---

¹⁹ „Századunkban, midőn hosszú politikai együttlét s százados érintkezések után a lalu vagy város minden pillanatban arra intetik, hogy egy nagy egésznek része, az egyes polgárnak honszeretete az egész közállományra terjedhet ki: a középkorban a XVI. századig, sőt több országban még később is, ez másképp vala. A szeretetet, mellyel az egyes a közállományhoz ragaszkodik, nagyrészt a közállomány által élvezett jótéte-

ben végig össznemzeti kérdések forognak kockán. A cselekmény hosszas felvezetésében aprólékosan megrajzolt társadalmi körkép (az arisztokrácia, a polgárság és a parasztság társadalmi státusza és viszonya), a különbségek nyomatérő-kiosztása ellenére, problémátlanul behelyettesíthető a reformkori Magyarországra képlékeny, változásban lévő társadalmi állapotával.

A jelen(ek) és a múlt(ak) egymásbafonódásának a közegét teremti meg egy másik eljárás is, amit nevezzünk az egyszerűség kedvéért *nosztalgiázásnak*. A történelmi regény megírásában és befogadásában gyakorta hangoztatott tendencia az elvagyódás: a Macaulaytól megihletett Kemény Zsigmond hosszasan ír erről az állapotról legismertebb esszéjében, az *Eszmék a regény és dráma körül*-ben:

„Körülöttünk romok vannak, mondja a közönség, szokások, erkölcsök, világnézetek, élmények és szenvedések emlékei, melyek közt mi könnyelműen, nevetve, fecsegve haladunk tovább; de néha a kéjek mámorában, a szórakozás röpkedő, enyeltető perceiben is, *egy fájó vágy, egy szent elborulás von a múlt felé vissza*. Óhajtanók látni a századok szellemét. A kihalt eszmék élettörténetét érdeklő hallgatnók meg. A letűnt szokások és erkölcsök légkörében kívánnánk lélegezni, játszani, sírni. A rég eltemetett családtűzhely előtt akarnánk melegezni, a rég ledöntött oltároknál imádkozni, a rég elhangzott dalok mellett szeretni és csalódní. Aztán a rég eltört villárok fényénél, a divatból rég kiment öltözetekben vágyunk a rég leroskadt várak termében időzni, most társalogva a régi etikett szabályai szerint, majd a régi viszonyok akadályai közt küzdve a régi elítéletekkel; most a szenvedély régi féktelenségeivel támadva meg a régi társadalom szokását, illemét, világrenidjét, majd viszont legyőzve kiállni a régi társadalom és erkölcsi eszmék bosszúját, végigszenvedni megvetéseit, kegyetlenségét, nevezését, börtöneit, kinszereit, penitenciáit, bakóit, tűz- és vízpróbáit.”²⁰

A Kemény-idézetben az ember lelki beállítódásának egy sajátos archetípusa nyilatkozik meg: mindenkori jelenünk csökevényes, szürke, ellenben a letűnt múlt értékekkel telített, gazdag, a kivetített vágyak, ábrándképek birodalma. Hasonló megfontolásból gyakran nosztalgiáznak a történelmi regények hősei is, ám ez a jelenség már figyelmet érdemlő poétikai alakzatként is felfogható, melynek legfontosabb funkciója, hogy megteremtse a megcélzott (s a mindenkori) jelen és a teremtett múlt eltérő evidenciái, világai közötti átjárás egy lehetőségét. A nosz-

---

mények eredménye: s miután akkoridőben az egyes polgár az egész országgal alig jöhetett érintkezésbe, s pártolását sohasem tapasztalá: természetes, ha azon érzeménnyel, mellyel korunkban a hazához ragaszkodunk, csak egyes városra vagy kerületre terjedhetett ki. A budai polgár a XVI. század alatt mindenekelőtt *budainak* érzé magát; őt nem az ország szabadsága, hanem városa kiváltságai érdeklik.” EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., 1972, 36–37. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁰ KEMÉNY, *Eszmék a regény és dráma körül* [1853] = i. m., 195. [Kiemelés tőlem, B. P.]

talgia általában helyrehozhatatlan törést észlel a jelen és a még visszaidézhető (esetleg valamikor megélt) múlt között. Ez a szereplői emlékezésben megképződő átmeneti tér, a nosztalgia mezője lehetőséget teremt az idősíkok transzcendálására: létrehozza és nyomatékosítja a történelmi regények olvasójának a pozícióját, amelynek a lényege a letűnt múlt világába való behelyeződés és az attól való távolságtartás együttléte. Nem véletlen, hogy a nosztalgia diskurzusa a történelmi regényekben általában ironikus hangoltsággal párosul. A *Zord időben* a Deák-testvérek szólamát mindvégig az – ironikusan ellenpontozott – nosztalgia retorikája uralja, amelynek hatása alá kerül környezetük valamennyi tagja: így a várnagy is, aki mintegy összegzi a két nemes hagyományképét.²¹ (Hasonlóképpen nyilatkoznak az Eötvös-regény hősei Mátyás uralkodásának dicsőséges korszakáról, egyébként olyan mitizált kliséket emlegetve a történet ideje előtt bő két évtizeddel elhunyt uralkodóról, melyek csak jóval később válnak közkeletűvé.)

A nosztalgia retorikája egyben kilépteti a teremtett világ kronotopozát a történeti idő egyenesvonalúságából, s egy összetett, idősíkok között szabadon oszcilláló közeget teremt, a mítoszok időkezelését csempészve be a történeti életvilágokba: „Mindent összevetve a megnyilatkozás egyértelmű jeleinek az a szerepe a történelmi narrációban, hogy »dekronologizálják« a történeti »fonalat« – írja Roland Barthes, és ha csak a reminiscencia vagy a nosztalgia címén is, de helyreállítsák a komplex, parametrikus, egyáltalán nem lineáris időt, melynek mélysége felidézzi az ősi kozmogóniák mitikus idejét, s ami természeténél fogva szerves része a költő vagy a jók beszédének.”²²

(a múlt mássága) Természetesen az allegorizációs és a jelentésképző folyamatok szempontjából kulcsfontosságú az is, hogy a reprezentált *múlt mássága*, *idegensége* érvényesüljön, markánsan érzékelhetővé váljon a befogadás folyamatában. A történelem fogalmához gazdag asszociációs mező kapcsolódik a köztudatban: az emberiség múltja mint értelemösszefüggések láncolata; letűnt világok egzotikuma, kalandossága; az emberi esendőség, létbe vetettség mo-

---

²¹ „– A szükség törvényt bont nagyuramiék. Becsülöm én a családi emlékeket, s ha az ember rájuk tekint, úgyszólván az ösökkel társalog. A rozsdától rágott kard daliás időkről regél szép történeteket, s fájjalja a mai napot, mely őt hol a hüvelybenélés szégyenének adja át, hol pedig a pártvillongások számára köszörintetvén ki, a haza ellenségeinek kezébe szolgáltatja. A nagyuramiék régi fegyverei a hosszú téli estéken sokszor beszélgetnek velem országunk süllyedéséről. Az egyik Szentimrén, a másik Kenyérmezőn volt, a harmadik Nándorfehérvár ostromát és Hunyadi halálát látta.” (KEMÉNY, *Zord idő*, Pfeifer, Pest, 1862, I. (35–36))

²² Roland BARTHES, A történelem diskurzusa. Ford. Szabó Piroska. = Kisantal Tamás (szerk.), *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Bp., 2003, 90.

dellje; az idő mindent elsöprő, de mindent újratereítő erejének demonstrálója stb. Ezért lehet tragikus hatás kiváltásának, történet- és létfilozófiai kérdések felvetésének autentikus közege, de akár pusztán szórakoztató olvasmány is a történelmi regény.

Kemény regényeinek olvasásakor a másságában rejlő jelentésképző aktivitás forrása a társadalmi, világnézeti, értékrendbeli preferenciákkal jellemzett, precízen felrajzolt életvilág összetevőiben mutatkozik meg. Az *Özvegy és leánya* esetében a 17. századi Erdély társadalmi hierarchiájának és szokásrendjének a megidézése jelentősen hozzájárul a szöveg tragikus bonyodalmanak és végkifejletének létrejöttéhez. A *rajongók* konstruált életvilágának (az abban megjelenő társadalmi hierarchiának, az egyén közösségi meghatározottságának, vallási evidenciáknak) a szubjektumfilozófiai kérdésekre fókuszáló modellszerepe erősödik fel, míg a *Zord idő* ismert történelmi eseményt cselekményesítve veti fel a nemzeti teleológia problémáját.

b, az idősíkok rétegzettsége

A történelmi regény reprezentációs és allegorizációs teljesítménye azonban nem redukálható a jelen érdekelttségű (irányultságú) kérdés és a reprezentált múlt másságának kétpólusú, oda-vissza oszcilláló, dialogikus viszonyára. A történelmi regény időszerkezetének ontológiai rétegzettségéről korábban leírtak már sejtették, hogy a műfajhoz sorolható szövegek jellegadó világteremtő műveleteikben, esztétikai hatásstruktúrájukban és irodalmi kommunikációjukban alapvetően az *idősíkok sokszorozását, egymásbafonódását aknázzák ki*, látványosabban és termékenyebben, mint más regények. A mindenkor befogadás már önmagában óhatatlanul megbontja a regény homogénnek látszó időterét: az olvasói jelen evidenciái, történelmi előismeretei, stb. nagyban befolyásolják az események értelmezését. A befogatói horizont időszorozó szerepe visszavetődik a szövegre is: láthatóvá teszi az idősíkok szóródását, egymásravezülését a reprezentált történelmi világban.

A jelenség már a történetírói narratívák időkezelésében megfigyelhető. Az imént idézett Roland Barthes szerint a szigorúan kronologikus rendre építkező, időhatárokat precízen kijelölő történetírói szövegek sem hoznak létre homogén időteret elbeszéléseikben: a történelemkönyvek ugyanazon lapja „különböző időtartamokat ölel fel. Machiavelli *Firenzei története*iben adott egység (egy fejezet) egyszer több századot, majd mindössze húszegynéhány évet ölel fel, s minél közelebb vagyunk a történetíró idejéhez, annál intenzívebb benne a megnyilatkozás vágya, s ennek megfelelően a történet elbeszélése egyre lassabbá válik.”²³ A történelmi szereplők előtörténetének, a szituáció előtörténetének és utánjának

---

²³ U. o., 89.

felvillantása tehát mélységet biztosít a történelmi idő számára. Barthes gondolatait Dorrit Cohn fűzi tovább, immár a történelmi regény hasonló jelenségeire reflektálva. A Barthes által elmondottak, mondja Cohn, „nem azt jelentik, hogy a történetészek hasonló értelemben »játsszanak« az idővel, mint a regényírók: a történetészek eltérését a kronológiától és az egyidejűségtől forrásaik természete, tárgyuk és argumentációs stratégiájuk motiválja inkább, mintsem esztétikai érdekek vagy formai kísérletek”.²⁴ A történelmi regények esetében viszont éppen az esztétikai érdekelttség a meghatározó az idősíkok egymásrajátszásában. A műfaj magyar recepciójában Hites Sándor értekezik mélyrehatóan erről a jelenségről: „[a] történelmi tapasztalat – írja a *Műfaj, örökség, revízió* c. tanulmányában –, nem pusztán az elbeszéltektől való időbeli távolságot észlelheti, de azt is, hogy a temporális elkülönülődések magában a megjelenített múltban is benne rejlenek”.²⁵

Ebben a kontextusban tárgyalható autentikusan a történelmi regény anakronizmusának kérdésköre. Az eseményekben, a szereplői gondolatokban, viselkedési mintákban gyakorta fellelhető anakronisztikus jelenségek ugyanis legtöbbször nem szerzői hibáról vagy következetlenségről árulkodnak, hanem a jelen felé irányuló beszéd megkerülhetetlen tematikai, poétikai műveleteként funkcionálnak. A *Magyarország 1514-ben* előszavában Eötvös kategorikusan elítéli az anakronizmus minden fajtáját, miközben jónéhány ilyen jellegű narratori vagy szereplői megnyilatkozással találkozunk regényének olvasása során.²⁶ Mi több, a szöveg egészére kiterjed az idősíkok egymásbajátszásának a jelensége. Amikor az elbeszélő, illetve a regény hősei a történet közelmúltjára, Mátyás korára mint a nemzet virágkorára utalnak, vagy amikor több helyen a történet közeli jövőjének fő eseménye, a mohácsi katasztrófa sejlik fel,²⁷ akkor a magyar nemzeti

---

²⁴ Dorrit COHN, *Signpost of Fictionality. A Narratological Perspective*, Poetics Today, 1990/4, 783.

²⁵ HITES Sándor, *Műfaj, örökség, revízió*. = H. S., *A múltnak kútja*, Bp., 2004, 135.

²⁶ Legjellemzőbb példa Szalaresi Ambrus szolgájának szózata az osztályegyenlőségről: „Nincs többé osztálykülönbség! – folytatá emez, miután előbb vigyázva körütekintett, halkabban. – Nemes és polgár, úr és szolga, paraszt és nádor, ezentúl mind egyenlő lesz. Fél esztendő múlva azt se fogja tudni senki, országnagy vagy paraszt családjából veszi-e eredetét.” EÖTVÖS, i. m., 273.

²⁷ „Dózsa veresége ilyenformán az igazi ország pusztulásának előképévé válik, a halottakkal borított csatater a pusztasággá váló Magyarország allegóriája – mint ahogy az volt már a korábban hihetetlen plaszticitással leírt csanádi csatater is. [...] [A] regény tragikus történelemképének középpontjában valójában egy olyan esemény áll, amelyről a regényben csupán utalások találhatók – ez pedig a mohácsi csata. [...] Ezzel és ily módon rajzolja meg a regény a legpontosabban, miképpen és miért következhetett be a mohácsi csatavesztés, hiszen akiknek hatalom és erő adatott az ellenállásra, azok véglegesen híján vannak annak a tudásnak, hogy az erkölcs és lelkiismeret Istentől szár-

nagyelbeszélések közismert mitikus narratíváit aktivizálja a szöveg – de a francia forradalomhoz kötődő képzetek, tanulságok termékenyen kiaknázására is találunk példákat a regényben (leginkább a tömeg uralhatatlanságának rajzában). Mindez egy olyan történelmi regény esetében, amely szerzői előszavában deklarálja történetírói elkötelezettségét, hitelesség- és igazságigényét, s tegyük hozzá, ezekkel az eljárásokkal egyáltalán nem sérti meg felállított normáit.

Kemény életművéből a történelmi időhöz és történelmi alakokhoz leginkább kötődő *Zord idő* kínálja fel a legpregnansabb példát e jelenségre: Frangepán nagyívű politikai helyzetértékelései, Izabella jóslatai az idősíkok egymásravezülését eredményezik, akárcsak a nemzeti balsors motívumára történő rájátszás Buda elestének rajzában. A *rajongókban* a balázsfalvi katasztrófát megelőzően egy legendaszerű, homályos történet iktatódik a cselekménybe, amely egy koporsóba zárt holttetemről szól, aki hosszú évtizedekkel a történet előtt kerülhetett a templom rejtekkriptájába, titokzatosan, a családi hagyománytörténetben említetlenül hagyott körülmények között. A rövid anekdota elbeszélésének kézenfekvő funkciója az emberi esendőség, bűn, kegyetlenség időtlenített távlatának megnyitása, konkrét történelmi szituációtól való eloldása. (Hasonló célt szolgál Dorka elbeszélése Barnabás apjának sorsalakulásáról a *Zord időben*.)

c, a történelmi regény: a válságszituáció modellálása

Az idősíkok rétegzettségéből adódik, hogy a *műfajhoz tartozó szövegek minden más regénytípusnál alkalmasabbak különböző válságszituációk modellálására*. Két, egymástól nagyon eltérő értelmezői nyelvet beszélő regényelmélet fogalmazza meg ezt a gondolatot. Lukács György a történelmi regény egyedi lehetőségét „a történelmi élet nagy válságainak ábrázolásában”²⁸ nevezi meg, míg Hamvas Béla szerint az egyént és közösséget először nyíltan szembeállító „történelmi regény nyomán a regény kényszerül arra, hogy olyan bázist teremtsen, amely minden lehetséges válságnak megnyilatkozási lehetőséget nyújt”.²⁹

A történelmi regényt válságregényként értelmező vélemények mellett több lehetséges érvet lehet felhozni, és mindegyik szoros kapcsolatba hozható a korábban megfogalmazottakkal. Ha a történelmi regény múltképe – részben a szöveg felhívó struktúrájába kódoltan, részben a befogadói előismeretek révén – különböző idősíkokat képes egymásra vetíteni, akkor a megkonstruálódó múltnak a megírás vagy befogadás jelenétől való távolsága bármiféle szakadást, paradigmatváltást érzékletesebbé, egyértelműen körvonalazhatóvá tud tenni: a köz-

---

mazik – mindazok pedig, akik eljutottak ennek belátásáig, többé nincsenek jelen” SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa* (Eötvös József: Magyarország 1514-ben), *Irodalomtörténet*, 2004/4, 442, 443, 448.

²⁸ LUKÁCS, *A történelmi...* i. m., 42. vö. u. o., 63, 66, 90, 93.

²⁹ HAMVAS Béla, *Regényelméleti fragmentum*. = H. B., *Arkhai*, Bp., 1994, 320.

tudatban eleve ismert, reflektált és értelmezett formában élő korszakok vagy történeti események szabadon allegorizálhatók, általánosíthatók a megírás jelennek horizontjából.

Avrom Fleishman szerint Scott történelmiregény-írása mögött a korabeli történeti-világnézeti válságszituáció modellálási törekvése húzódik meg. „A hagyomány és a modernitás közötti feszültség – amely ekkortájt vált érzékelhetővé Skóciában – az egyik oka, hogy a történelmi regény Scott munkásságában alakult ki.”³⁰ Sajátos kettősség, a határon állás eldöntetlensége jellemzi a Scott-regényekben felvillantott értékrendet, világnézeti alapállást: a múlt példaadó mintái és a jelen evidenciái közötti átmenet válságai, feloldási kísérletei bontakoznak ki történeteiben.³¹

Kemény valamennyi elemzésre kerülő történelmi regényét tulajdonképpen „válságregényként” interpretálok. Az *Özvegy és leánya* esetében a világnézeti pluralizációt, a relativizálódást, valamint a létszerkezet megváltozását a tragikum hatásmechanizmusa hozza érzékelhető közelségbe. A *rajongók* a szubjektumfelfogás – 19. században lezajló – gyökeres átalakulásának modellálására tesz kísérletet, a *Zord időben* pedig a nemzettudat fenyegetettsége kerül középpontba. Kemény regényei nem függetleníthetők tehát korának válságszituációjától, de mint azt már több alkalommal hangsúlyoztam, nem visszavetítésről van szó: a reprezentáció és az allegorizáció összjátékában kibomló jelentések a történeti olvasó számára is nyitottak, a Kemény-korabeli válságszituáció múltba rejtése egyben a jelentések megsokszorozódását és az értelmezés időbeli kiterjeszhetőségének lehetőségét is biztosítja.

3. A történelmi regény és a kulturális emlékezet

a, displacement

Pierre Nora megkülönbözteti a múlt megőrzésének és továbbításának archaikus („emlékezet”), illetve modernkori („történelem”) változatait. Nora szerint a „hajdani történeti-emlékezet számára a múlt igazi felfogása azt jelentette, hogy az valójában nem múlt el, az emlékezetbe idézés erőfeszítése feltámaszthatja azt.”³² Az emlékezet–múlt a jelent folytonosan átható eleven entitás, melyet „élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitéve az emléke-

---

³⁰ Avrom FLEISHMAN, *The English Historical Novel. Walter Scott to Virginia Woolf*, Baltimore and London, 1971, 38.

³¹ Vö. u. o., 38–39.

³² Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Ford. K. Horváth Zsolt, *Aetas*, 1999/3, 150.

zés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségyszerű deformációjával.”³³ Az eposz még képes volt „visszatekintő folyamatosságként” és „eredetként” a közösségi emlékezet kereteiben felmutatni a múltat. A kezdődő modernség időszakában azonban, amikor a közösség egyedi individuummokra széttagolt társadalom lesz, a múlt hirtelen a szakadás és az idegenség megtestesítőjévé válik. Az „emlékezet” szerepét a történettudomány berkeiben születő „történelem” veszi át: a történeti narratívák a múltat azonban már csak „önmagáért” idézik meg, nem a folytonosság fundamentumát látják benne: „a történelem mindig problematikus és tökéletlen *rekonstrukciója* annak, ami már nincs”, s míg „az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad”, addig „a történelem – épp ellenkezőleg – mindenkire és senkihez sem tartozik, ez adja egyetemes elhivatottságát”.³⁴

Ugyanakkor az emlékezet–társadalmak végleges letűnte nem vezetett az emlékezet–múlt teljes felszámolódásához, sőt, a múltmegőrzés és továbbítás több regiszterében kifejezett ellenhatást, védekező magatartást váltott ki: egyfelől felerősödtek a személyes múltat megőrizni óhajtó emlékezetformák (napló, memoár, az önéletírás különböző változatai stb.), másfelől a történetírás korai fázisában is megfigyelhető az emlékezet–múlt átmentésének a kísérlete: „az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását.”³⁵ Nora francia példákat idézve hangsúlyozza, hogy „[v]olt olyan időszak, amikor úgy látszott, a történelmen keresztül és a nemzet körül kristályosodik ki egy emlékezhagyomány, mégpedig a III. Köztársaság szintézisében. [...] Történelem, emlékezet és nemzet nemcsak egy természetes körforgást, hanem egy kiegészítő körkörösséget is fenntartottak [...] A *jelen* nemzeti meghatározása fölényesen a múlt megvilágításából hívta elő önigazolását. [...] Szent a történelem, mert szent a nemzet. A nemzet révén maradt fenn emlékezetünk a szentség terén belül.”³⁶

A történelem szentségének képzete feltűnően gyakran jelenik meg a regényről, a történetírásról és még inkább a tragédiáról zajló 19. századi magyar kritikai diskurzusokban.³⁷ A múlt „hiteles” képétől elrugaszkodó alkotásokat gyakorta a nemzet elleni „vétség” vádjával illették a kritikusok, ami arra utal, hogy a nemzeti történelem mítikus dimenzióiról, identitáserősítő, közösségformáló szerepéről a megváltozott viszonyok között sem szerettek volna lemondani. A korabeli műfaj-

---

³³ U. o., 143.

³⁴ U. o.

³⁵ U. o., 149.

³⁶ U. o., 145. [Kiemelés az eredetiben.]

³⁷ „Nálunk nem katedrai *felolvasás* a történet, hanem gyakorlat és a nemzet második bibliája.” SALAMON Ferenc, A történeti hűség [1861]. = *Dramaturgiai dolgozatok II*, Bp., 1907, 209.

ok közül az emlékezet (eposz) és a történelem (történettudományos múltkép) határmezsgyéjén álló történelmi regény vállalkozhatott a legnagyobb eséllyel a kollektív emlékezet analogiájára felépülő, a nemzetudatot, a közösségi összetartozást erősítő múltkép megalkotására. Minderre különösen megnőtt az igény a század első két harmadában: az új nemzeti alkat megmunkálásának folyamata, majd a szabadságharc bukását követő időszak közösségi traumájának identitásvesztéssel fenyegető réme egyaránt motiválta a történelmi múlt mitizálásában érdekelt törekvéseket, a történelmi múlt „megalapozó történeté” formálását. Ezt a lehetőséget azonban nem aknázták ki a Kemény-féle műfajváltozat.

A 19. századi epikus művek mitizáló tendenciáit, eposz és regény egymásrahatásának különböző aspektusait részletesen elemzi S. Varga Pál, aki a *displacement* Frye-féle kategóriáját hívja segítségül értelmezésében.³⁸ S. Varga szerint Arany elbeszélő költeményeinek (*Toldi*, *Toldi estéje*, *Buda halála*) struktúrájába – igaz, eltérő funkcióval és hatékonysággal – eposzi, mitikus motívumok emelkednek be: a népköltészeti ihletésű és nyelvezetű művek szövetébe a legkülönbözőbb mitikus történetek fonódnak, s aktiválják – gyakorta észrevétlenül – az általuk színre vitt archetipikus mintákat. A displacement művelete a *Toldi*-ban válsul meg a maga példaadó mivoltában, amelyben bár „sehol sincsenek megnevezve a mítoszról ismert szakrális elemek”, mégis végig archaikus közegben, a kozmosz és a káosz szakrális térben játszódnak a történetek, ezért a „*Toldi* szerkezete úgy írható le, mint a főhős útja a mikrokozmoszból a káoszon át a makrokozmoszig.”³⁹ Hasonló tendencia Jókai Mór és Mikszáth Kálmán regényeiben is megfigyelhető: itt egy regénypoétikai művelet, a metaforikus szövegszerző eljárás lett a záloga annak, hogy a regények „sikeresen »hozták át« saját koruk irodalmi közegébe a magyar irodalmi hagyomány archaikus mintáit: e minták a század során irodalmunk anyanyelvének »alapszókincsévé« lettek.”⁴⁰

A 19. századi történelmi regény azonban nem kap komoly helyet S. Varga felsorolásában, s ennek lényeges oka van: a történetírói elhivatottság, illetve a múltreprezentációban rejlő allegorizáló törekvések ugyanis erősebbnek bizonyulnak Kemény-regényeiben a mitizáló tendenciáknál. Eposzi vonásokkal, mítoszi allúziókkal gyakorta találkozhatunk ezekben a szövegekben is, de nem hatja át a művek egész struktúráját, világképét, a történelem maga nem mitizálódik.

---

³⁸ „Az mondhatjuk tehát, hogy a 19. századi magyar irodalomban kiemelt jelentősége van az átvitelnek, a displacementnek, pontosabban annak, hogy a kor irodalma jórészt programszerűen vállalja a két irodalomtípus közötti közvetítést – saját eposzszerű irodalmi hagyományra alapozva kívánja a maga regényszerű irodalmát megteremteti; egyre inkább regényszerű szövegeiben fokozottan láthatóvá, transzparenssé kívánja tenni az eposzszerű irodalom műfaji konvencióit.” S. VARGA, i. m., 94.

³⁹ U. o., 95.

⁴⁰ U. o., 99.

Barta János elszalasztott lehetőségként értékeli a jelenséget, mely szerinte azzal a negatív következménnyel járt, hogy Kemény Zsigmond történelmi regényei nem válhattak az alakuló nemzeti identitástudat integráns részévé. „Kemény nem kínált semmiféle mítosz vagy mondát nemzetének. Az integrációnak fontos érzelmi elemeiről mondott le így, s az, amit helyette követelt, az integráció érületi-normatív szintje túl korai volt az adott társadalmi viszonyok között, a kiegyezési társadalom pedig tisztára ábránd maradt.”⁴¹ Akár egyetértünk Barta véleményével, akár nem, az mindenestre bizonyos, hogy Kemény az Arany *Toldiját* méltató írásában tanúbizonyságot tett a népies elbeszélőformák alapos ismeretéről, ezért tudatos választás állhat a mellőzés mögött. Kemény feltételezhetően műfajidegennek tartotta a népies-mitizáló strukturáló elvek, szemléletmódok hatékonyabb aktiválását.

A displacement művelete az esztétikai megalkotottságú történelmi narratívák esetében kétféle módon válik hatékonyvá. Kortárs jelenségként Jókai Mór egyik legismertebb történelmi tárgyú regényét, *A kőszívű ember fiait* említhetjük, melyben a legkülönfélébb mitizáló eljárások segítségével rajzolódik ki a szabadságharc sajátos nézőpontú története: a szöveg, mint alternatív történetírói munka egyben az új nemzeti eredetmítosz jelölője lesz. A történelmi regény 20. századi alakváltozatai között már találunk példát a displacement eljárására, a mítosz-transzformáció világteremtő és jelentésképző műveleteire. Gyaníthatóan a megváltozott történelmi közeg nemzeti tudatának, önismeretének lényegi módosulása, szemléletváltása hívja elő a jelenséget.⁴² A hagyomány szerepének elhalványulása, a nemzeti identitás és közösségi tudat relativizálódása nagyban hozzá-

---

⁴¹ BARTA János, Kemény társadalomképének néhány problémája = B. J., *Évfordulók*, Bp., 1981, 267.

⁴² A korszak meghatározó kritikusa, Schöpflin Aladár például úgy véli, hogy az Ady-versek nemzettudat-formáló aspektusai nem a szövegek tematikus, hanem motivikus-mitikus regiszterein szólnak meg, tehát nem (elsősorban) a történelmi hagyomány, hanem a mitikus őseredet archetipikus mintáinak a megidézése révén aktivizálódnak: „Csak a közelebbi vizsgálat és bensőbb elmerülés érteti meg, hogy [Ady] lénye és költészete teljesen a magyar földből, a mai magyar életből nőtt ki. Egész lénye azt a sajátságos, egyedül csak a mai Magyarországon feltalálható kavargást mutatja, amelyben heves konvulziók között szerves egységbe igyekszik összeállni az *ázsiai örökségből magával hozott*, eredeti faji elem a nyugat kultúrájának legfrissebb és legújabb elemeivel. Mint egy a *magyarság ősi alapvonásait* foghatjuk meg benne rudimentumaiban: az Ázsia síkjairól hozott, duhaj harckeverő kedvet, az életerő heves, nagy fellobbanásai és a méléző, hamar kifáradó elbűsongás közti folytonos ide-oda lengést, a szilaj nekibúsulást s a nagy kimerüléseket, a fantasztikus hangulatokban való ellankadást és a bármimemű fegyelem fékét csak haraggal tűrő, fakciózus szellemet.” SCHÖPFLIN Aladár, *Az új magyar irodalom [1912]* = S. A., *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1967, 88–89. [Kiemelés tőlem, B. P.]

járult ahhoz, hogy Móricz Zsigmond *Tündérkertjében* a mitizáló tendenciák eny nyire dominánssá váljanak: Báthory Gábor tulajdonképpen kultúrhéroszként jelenik meg, jellemét, tetteit a legkülönfélébb mitikus rájátszások árnyalják, értelmezik, s mindez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szöveg összetett allegorikus struktúrájának egyik markáns rétegeként egy nemzeti sorselbeszélés bontakozhasson ki.

b, „az emlékezet helyeinek” egyike: a történelmi regény

A történelmi regény Kemény-féle változatába – mint láthattuk – nem épülnek be szervesen az emlékezet-múlt mitizáló eljárásai. Ugyanakkor nyitva marad a kérdés: felfoghatók-e a kulturális és/vagy a kollektív emlékezet sajátos válfajaként a műfajhoz sorolható szövegek? A történelmi regény posztmodern alakváltozatairól értekező Bényei Tamás szerint igen: „úgy gondolom – írja, hogy a történelmi regény a kulturális emlékezet egyik, koronként változó fontosságú praxisa. [...] Ha a regény kulturális munkája az egyén és a közösség közötti közvetítés, akkor a történelmi regényé az egyéni identitás és a kollektív emlékezet közötti közvetítés (ebben az értelemben a műfaj olyan kulturális diskurzusok és praxisok közé tartozik, mint például az emlékművek, múzeumok, emlékünnepek, kosztümös filmek, vagy a családfakutatás), vagyis a referenciális/ábrázoló funkciót kezdettől fogva erős performatív funkció egészítette ki, a közösség »életre mesélésének« feladata.”⁴³ A szerző a Pierre Nora-féle „emlékezet helyei”-nek egyikeként említi a történelmi regényt,⁴⁴ ezért érdemes visszatérni a francia történész gondolatmenetének, emlékezés-konceptiójának legfontosabb eleméhez.

Az „emlékezet helyei” (*lieu de mémoire*-ok) egyfajta köztes teret hoznak létre a (közösségi-mitizáló) „emlékezet” és a (a történettudomány által konstruált) „történelem” múltképzetei között. Felfoghatjuk a múltat szervesen átörökítő, élő csoportok által hordozott „emlékezet” modernkori (ezért jelentősen deformált) továbbéléseként, de a múltat elidegenítő, öncélúan analizáló, közösségi létmódusától leválasztó történetírás üresen hagyott helyeinek egyfajta kitöltéseként is. Az „emlékezet helyei” a múlt továbbörökítésének és visszaidézésének egy sajátos módszereként funkcionálnak, s ez a funkció a legkülönfélébb médiumok közbejöttével realizálható: az emlékezet helyei lehetnek a múzeumok, a személyes

---

⁴³ BÉNYEI Tamás, Történelem és emlékezet a kortárs történelmi regényben, *Alföld*, 2005/3, 37–38.

⁴⁴ Valójában úgy látja, hogy a történelmi regények a posztmodern korban átforgalmazott kulturális mezőben akár a Nora által véglegesen letűntnek ítélt emlékezet újfajta működésékként is interpretálhatók. „Még azon is érdemes elgondolkozni, hogy vajon nem a premodern Emlékezet Pierre Nora által kárhozottatott Történelemmé válásának megfordítása folyik-e például a posztmodern történelmi regényben.” U. o., 40.

visszaemlékezések, az iskolai tankönyvek, az irodalmi alkotások, a filmek, de természetesen a legkülönfélébb történeti tárgyú szövegek, így a történelmi regények is.

Nora nem fejt ki behatóan az emlékezet és a történelmi regény, valamint az „emlékezet helyei” és a történelmi regény viszonylatairól vallott nézeteit, így a lehetséges átfedések, párhuzamok rögzítése a műfaj értelmezőinek kompetenciájába kerül.⁴⁵ A Kemény-féle műfajváltozat esetében egyetlen lényeges momentumra térek ki részletesebben. A történelem-múlt legfontosabb jellemzője Nora szerint, hogy törést, diszkontinuitást hoz létre a letűnt múlt és a jelen között. „Merthogy a legjellemzőbb történelmi munkák révén feltáruuló viszonyunk a múlt-hoz teljesen más, mint az, amit az emlékezettől várunk. Már nem visszatekintő folyamatosságról, hanem a diszkontinuitás reflektorfénybe állításáról van szó. [...] Ezzel párhuzamosan érkezünk el a látható múlttól a láthatatlan múltig. Egy velünk élő múltból egy törésként megélt múltba, egy történelemből, mely az emlékezet folyamatosságában kereste önmagát, egy emlékezetbe, mely a történelmi diszkontinuitásba vetíti önmagát. Már nem »kezdetekről« beszélünk, hanem »születésről«. A múlt így számunkra gyökeresen másként adott, egy olyan világként, amelyetől örökre el vagyunk vágva.”⁴⁶

A történelmi regény – mint korábban kifejtettem – éppen ebből az elválasztottságból, a diszkontinuitás meglétének a tudatából nyeri jelentésképző potenciáljának jelentős részét, ám kétségkívül igaz az is, hogy nem ennek a törésnek a fenntartásában és létrehozásában érdekelt, hanem – éppen ellenkezőleg – valamelyest felszámolja azt.⁴⁷ A befogadás folyamatában mindenképpen eltűnnek a merev és átjárhatatlan határok a cselekmény által megidézett történelmi múlt, a szövegbe kódolt (vagy beleolvasott) más múlttartalmak, illetve a megírás és a befogadás jelenei között, s ami a legfontosabb, az elidegenített múlt⁴⁸ újból elevenné, jelenné és ezáltal jelentéstelivé válik, a befogadó saját identitásának for-

---

⁴⁵ Bényei Tamás például a gyász munkát emeli ki elemzésében: „Nora felfogásában épp a történelmi regényből lett gyász helye, az emlékezet helye.” U. o., 38.

⁴⁶ NORA, i. m., 150.

⁴⁷ Ez a megállapítás Nora felfogásával is összhangba hozható. Az emlékezet-társadalom vége és a múlt-jelen folytonosság vége a diszkontinuitás leküzdésére készítet: „Paradox módon a távolság megköveteli a közeledést, mely tompítja is azt, ám egyszersmind meg is adja annak rezgését [*vibrato*]. Soha nem vágytunk ily érzéki módon arra, hogy érezzük egy talpalatnyi föld értékét, az ezredévi ördög kezét és a 18. századi falvak bűzét. Ám a múlt mesterséges hallucinációja pontosan csak a diszkontinuitás jegyében fogható fel. A múlthoz való viszonyunk egész dinamikája az áthághatatlanság és az eltörlés e finom játékában rejtezik.” U. o., 150–151.

⁴⁸ Nora szerint „a mi múlt észlelésünk annak heves kisajátítása, amiről már tudjuk, hogy nem mi vagyunk.” U. o., 151.

máló közegévé lényegül át.⁴⁹ Természetesen ez a fajta identitásformálás, mintadás már nem azonos az „emlékezet” rituális, hagyománykövetítő, -affirmáló hatásfunkciójával (mint ahogyan az emlékezet egyéb „helyei” sem tölthetik be ezt az archaikus szerepet a modern korban⁵⁰), ugyanakkor a történelmi regény kiemelkedő darabjai egészen közel kerülnek ehhez a látásmódhoz, beállítódáshoz. A *Zord idő* például meglepő kontinuitást hoz létre a magyar történelem egymástól távoli idősíkjai között. Lényegében a magyar nemzeti önkép egyik markáns vonásának állít „emlékezeti helyet”, az évszázadokon átnyúló nemzeti összetartozás, közös sorsélmény eleven szimbólumát teremtve meg: 1541 konkrét nemzeti-történelmi traumája a balsors sújtotta nép toposzának összefüggérendszerében nyeri el jelentését a regényben, s ezáltal a magyar nemzeti összetartozás-tudat archaikus élményének közvetlen megtapasztalását, átélését teszi lehetővé a befogadás folyamatában. A közös, az aktuális „jelen” részeivé válnak a múlt egymástól távoli szegmensei: Mohács, a török hódoltság, 1848–49, Trianon, 1956 stb. képzetei.⁵¹ Nem egyfajta analízáló okozatiság láncolatába illesztődnek ezek az események (ezt a megírás ideje eleve kizárja), hanem olyan – múltat, jelent, jövőt az „emlékezet” analógiájára egymásravitító-allegorikus mintázat teremtődik a regényben, ahol a visszatérő nemzetféltő szorongások katartikus feloldhatók, illetve a nemzeti összetartozás-tudat tapasztalata – a befogadás feltételezett katartikus pillanatában – létrehozható.

Ebben a tekintetben nagyon szoros párhuzamba állítható a *Zord idő* Móricz Tündérkertjével, amely Trianon „emlékezeti helye”-ként is interpretálható. „Ma olyanok vagyunk, mint a széttört tükör cserepei. Apró darabok, dirib-darabba zúzott semmiségek... Nem is tudni, hol a régi nemes magyar haza?...” – mondja a 17. század eleji Erdély közállapotait ecsetelő Bethlen Gábor a regényben, ám

---

⁴⁹ Ahogyan Bényei Tamás fogalmaz a műfaj 20. század végi alakzataival kapcsolatban: „A posztmodern történelmi regényekben a jelen és a múlt közötti viszony a legszélesebb értelemben hermeneutikai: a múlt másságával való traumatikus szembesülés révén az én saját identitásának kialakítására törekszik. [...] A múlttól való beszédnek, a múlt feltárasának egzisztenciális tépje van, az én (léte) forog kockán.” BÉNYEI, i. m., 43.

⁵⁰ „Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tüzeiben való végleges eltűnése. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye.” NORA, i. m., 147.

⁵¹ Hites Sándor nagyszabású *Zord idő* elemzésének záró bekezdéseiben jut hasonló végkövetkeztetésre: „A *Zord idő* olvasástörténetében 1541 eseményeinek megjelenítéséből 1849 eseményeinek allegóriája lesz, 1849 emlékezete a kiegészítés kontextusába helyeződik, ez a kontextus pedig utóbb 1956 értékelésére nézve is felújíthatónak bizonyult, mégpedig úgy, hogy e felújításban a mai olvasó a Kádár-rendszer beszédszabályozási technikáit értheti meg valamennyire.” HITES, *Prognózis és anakronizmus: a Zord idő mint politikai példázat.* = H. S., *A múltnak kútja*, Bp., 2004, 97.

szavai egyidejűleg a fájdalom átélésének elevenségével idézik meg a trianoni Magyarország sorshelyzetét is. A főhős mondataiban lényegében felszámolódnak az időbeli határok, egymásban tükröződnek az erdélyi múlt és a móríci jelen pillanatai, s ebben a kettős tükörképben a mindenkori történelmi olvasó is magára (közösségi hovatartozására) ismerhet.

Kemény Zsigmond író (1814 – 1875).